

NAUJI VĖJAI KAPITALIZMO ATSIKILIMO TEORIJOSE: VIDURAMŽIŲ MIESTAI VALSTYBĖS KAIP VAKARŲ EUROPOS IŠKILIMO PRIEŽASTIS *

Prieš trejus metus (2007 m.) išleistoje monografijoje sociologas Ericas H. Mielantsas bando kokybiškai naujai atsakyti į jau kelis šimtmečius ne vieną socialinių mokslų teoretiką gundantį klausimą: kodėl, kaip ir kada atsirado kapitalizmas kaip vieninga ir nuosekli ūkio sistema? (p. 1). Bandydamas derinti intelektualine kaire bei europocentrizmo kritika pagrįstas mokslines tradicijas, monografijos autorius iškart pripažįsta, kad kapitalizmas atsirado būtent Vakarų Europoje, tačiau jo pateikta priežasčių analizė iš tiesų yra originali ir pakankamai argumentuota. Ši gana nedidelės apimties tarpdalykinė lyginamoji studija stebina sugebėjimu glaustai tirti numatytą objektą pasiūlant kokybiškai naują teoriją, nuosekliai tikrinant ją laike ir erdvėje bei, galiausiai, prieinant įdomių išvadų temoje, kurioje, iš pirmo žvilgsnio, vargu ar buvo įmanoma pasakyti daug naujų ir iš tikrųjų vertų dėmesio dalykų.

Knyga sudaryta iš penkių skyrių, atskleidžiančių autoriaus požiūrį į kapitalizmo atsiradimo Vakarų Europoje priežastis. Pirmame

* Eric H. Mielants, *The Origins of Capitalism and the Rise of the West*, Philadelphia: Temple University Press, 2007.

skyriuje glaustai nagrinėjamos keturios pamatinės šio reiškinio tyrimo paradigmos: ortodoksinis marksizmas, neomarksizmui priskirtina istoriko Roberto Brennerio prieiga, modernizacijos teorija ir pasaulinės sistemos analizė (angl. *world-systems analysis*). Mielantsas pažymi, kad kiekvienai jų būdingos esminės problemos, neleidžiančios tinkamai įvertinti kapitalizmo atsiradimo būtent Vakarų pasaulyje priežasčių. Autorius sutinka su kai kuriais klasikiniiais tapusiais marksizmo kritikos aspektais: tikrovės neatitinkančiu visuomenių raidos periodizavimu, pernelyg dideliu klasių kovos ar pramoninės revoliucijos vaidmens kapitalizmo genezėje pripažinimu. Brennerio teorija, gynusi kapitalizmo atsiradimo Anglijoje tezė, Mielantsui taip pat yra ribota ir neatitinkanti tikrovės. Galiausiai, pasaulinės sistemos analizė, siejama su žymaus JAV sociologo Immanuelio Wallersteino darbais, atrodytų, yra perspektyvi, tačiau taip pat turi būti gerokai patobulinta.

Taigi, visus minėtus požiūrius į kapitalizmo atsiradimą, pasak Mielantso, sieja du pamatiniai ribotumai: europocentrizmas ir išskirtinis dėmesys Naujiesiems laikams. Pastarąjį bruožą autorius argumentuotai puola pirmojo skyriaus pabaigoje pristatydamas savo kapitalizmo gimimo teoriją. Ji kuriama parodant, kad Wallersteino ir daugybės kitų Vakarų mokslininkų nurodytų kapitalizmo prielaidų XVI amžiuje iš tiesų Europoje jau buvo viduramžių epochoje. Sudėtinis darbo pasidalijimas, atlyginimų sistema, įvairūs tarpklasinės prigimties konfliktai ar, vartojant pasaulinės sistemos analizės terminiją, „centro“ įgyvendinamas „periferijos“ išnaudojimas yra tik keletas iš jų. Mielantsas savo ruožtu pabrėžia, kad kapitalizmas pradeda plėtotis XII amžiaus pabaigoje, o šio proceso priežastims suprasti siūlomas visraktis – neįprasta politinė sistema, atsiradusi tik Europoje, o tiksliau, vakarinėje jos dalyje.

Vakarų Europa buvo ypatinga tuo, kad tik joje miestų prekybinis elitas sugebėjo išsikovoti pakankamai politinės ir karinės galios iš kilmingųjų (feodalinų siuzerenų) sluoksniu. Maža to, kur kas

anksčiau, nei tradiciškai pripažįstama, atsiradusi buržuazija ilgainiui sugebėjo įsivyravusiam kapitalo kaupimo principui pajungti politinę struktūrą. Tokie jos požymiai kaip decentralizacija ir kilmingųjų finansinės galios smukimas leido jau viduramžiais prekybininkams pirmiausia išsireikalausiti pakankamai organizacinės autonomijos, o vėliau ir politinės galios. Šią seką bene labiausiai patvirtinantys procesai atitinkamai yra nepriklausomų gildijų atsiradimas ir vėlesnis pilietybės instituto ar savisaugos pajėgų (milicijos) įkūrimas naujosios buržuazijos interesams ginti. Būtent decentralizuota Vakarų Europos tarptautinė sistema leido vėlyvaisiais viduramžiais iškilti aiškiausiai šių tendencijų apraiškai – miestams valstybėms. Tokiuose politiniuose režimuose kaip Genujos ar Venecijos prekybinės oligarchijos neomarksistas Mielantsas įžvelgia akivaizdų ekonominį išnaudojimą. Pirmiausia urbanizuotas „centras“ ekonomine „periferija“ paversdavo savo apylinkes¹. Šiai logikai išplitus toli už miestų valstybių ribų į užjūrio teritorijas, Hanzos sąjungos, Olandijos ir Flandrijos bei, galiausiai, Apeninų pusiasalio nepriklausomi prekybos centrai daugeliu atžvilgių tapo būsimų kolonijinių Vakarų Europos nacionalinių valstybių prototipu.

Autorius, parodęs, kad kapitalizmas atsirado anksčiau, stengiasi atsakyti į logiškai kylantį antrąjį klausimą: kiek naujos periodizacijos pasiūlymu pagrįsta jo teorija pasitvirtina erdvinio tyrimo principais? Atmesdamas europocentristinę tradiciją, Mielantsas pabrėžia, kad kapitalizmo prielaidos vienokiu ar kitokiu pavidalu egzistavo ir už Europos ribų. Taikant lyginamosios istorinės analizės metodą, trijuose skyriuose atitinkamai nagrinėjami pasaulio regionai, kuriuose, autoriaus manymu, daugelis sąlygų plėtotis kapitalizmui buvo ne blogesnės, o kai kuriais atžvilgiais net geresnės, nei Europoje. Kinijos atvejo tyrimas įsilieja į seną ir plačią mokslinę diskusiją, o Pi-

¹ Beje, Mielantsas parodo, kad Rytų Europa taip pat ilgainiui tapo „ekonominė periferija“ Vakarų Europos atžvilgiu.

etų Azijos (Indijos subkontinento) ir ypač Šiaurės Afrikos politinę ekonomiją analizuojantys skyriai pateikia nemažai originalių išvalgų. Tačiau Mielantsui įvairių paradigmų europocentrizmas pasireiškė ne tik kapitalizmo prielaidų kitose civilizacijose neigimu. Pasak jo, nepakankamas dėmesys dažnai skiriamas būtent už Europos ribų esančių regionų įtakai kapitalizmui atsirasti mūsų žemyne. Beje, jo argumentai šiuo požiūriu neapsiriboja moksliniame diskurse jau tradiciniais tapusiais teigiamais Rytų įtakos aspektais, tokiais kaip technologinių naujovių (arabiški skaitmenys, kompasas, knygų spausdinimas, parakas ir t. t.) perdavimas, bet ir apžvelgia iš pirmo žvilgsnio sunkiai identifikuojamų vidinės prigimties pokyčių Rytuose įtaką Vakarų iškilimui.

Antrame knygos skyriuje dėmesį sutelkęs į tris viena kitą pakeitusias Kinijos dinastijas (Juanius, Mingus ir Čingus) autorius teigia, kad šioje didžiulėje imperijoje esminis trukdis kapitalizmui įsivyrauti buvo pernelyg didelė kilmingųjų elito galia prekybininkų atžvilgiu. Vengdamas europocentristinių „kultūrinių“ aiškinimų, siejamų su Maxo Weberio ir daugelio kitų Vakarų mokslininkų intelektualine tradicija, Mielantsas pabrėžia, kad prekybininkų įtakai didėti trukdė ne tiek, tarkim, konfucianizmas, kiek objektyvūs struktūrinės prigimties veiksniai: valstybės mokestinius poreikius kone visiškai galėjo patenkinti žemės apmokestinimas, todėl nejausta poreikio plėtoti prekybinius santykius; imperinė centralizacija trukdė vietinėms verslo iniciatyvoms; galiausiai, nuolatiniai aplinkinių klajoklių puldinėjimai skatino daugiau dėmesio skirti savo sienų gynybai, o ne galios projekcijai už jų ribų.

Vis dėlto ši skyrių ištis originalų daro jo išvalgos apie pokyčių Azijoje įtaką Europos iškilimui. Iš esmės sutikdamas su nusistovėjusiu mongolų invazijos kaip pamatinio smūgio Kinijos, Persijos ar Vidurio Rytų plėtrai vertinimu, Mielantsas pabrėžia, kad Čingischano ir jo palikuonių itin kruvina ekspansija ne tik susilpnino Vakarų konkurentus, bet ir pirmą kartą sukūrė vieningą prekybinę erdvę kone

visoje Azijoje (*Pax Mongolica*), o tuo, sumažėjus transportavimo, rizikos ir kitoms sąnaudoms, labiausiai pasinaudojo būtent kapitalo kaupimo idealu sekę Europos prekybininkai. Mongolus pagaliau išvijus iš Kinijos, valdžioje įsitvirtinusi Mingų dinastija, nepaisant įstabių kultūros pasiekimų, atnaujino izoliacijos nuo išorės pasaulio tradiciją, kurią pratęsė mandžiūrų kilmės užkariautojai Čingai. Šia prasme žymiosios admirolo Dženg He laivyno kelionės buvo labiau išimtis, negu to laikotarpio kinų politikos tendencija.

Trečiame skyriuje nagrinėjamoje Pietų Azijoje, palyginti su Kinija, kapitalizmui palankesnė buvo didesnė valdžios decentralizacija subkontinente, mažesnis klajoklių antpuolių pavojus ir kastingė sanklodoje hierarchiškai aiškiai aukštesnė prekybininkų (vaišių) padėtis valstiečių bei amatininkų atžvilgiu. Tačiau šiame regione daugybė kilmingųjų žemvaldžių (radžų) vis dėlto sugebėjo išlaikyti politinę valdžią savo rankose. Taip pat kaip Kinijoje, valdantysis elitas rimtai nesvarstė užjūrio ekspansijos galimybių, nes jiems užteko didžiulių pajamų, gaunamų iš žemės ūkio sektoriaus išnaudojimo. Beje, būtent Indijos atveju kyla pagrįstų abejonių dėl Mielantso nurodomo decentralizacijos teigiamo vaidmens kapitalizmo plėtroje, nebent laikysime, kad portugalų, olandų, prancūzų, o galiausiai britų kolonijinis įsivyravimas regione, pasisekęs pirmiausia dėl fenomenalaus subkontinento politinio susiskaldymo, buvo naudingas (*sic!*) vietiniams gyventojams.

Ketvirtame knygos skyriuje kalbėdamas apie Šiaurės Afriką, Mielantas neapsiriboja Magribu, o daug dėmesio skiria ir Sacharos bei Sahelio geografinėi erdvei. Tai suprantama, nes autorius į šiame regione buvusį kapitalistinį potencialą žvelgia sistemiškai – pietinėje Viduržemio jūros pakrantėje klestėję uostai galėjo tapti tikru kapitalo kaupimo centru, išnaudojant išteklių turtingą piečiau esančią „periferiją“. Islamas, priešingai nei dažnai teigiama, nebuvo pagrindinis trukdis kapitalizmui, nes lygiai taip pat kaip krikščioniškoje Europoje teologiniai įvairių ekonominių institutų (tarkim, skolinimosi

už palūkanas) draudimai skyrėsi nuo realios praktikos visuomenėje. Anot Mielantso, būtent nepastovūs prekybinių arterijų maršrutai, arši dinastinė kova dėl valdžios daugelyje genčių ir, žinoma, gamtinės kliūtys trukdė Sacharai atlikti arabų simboliškai jai priskiriamą jūros vaidmenį. Taigi, legendomis apipinta tokių regiono miestų kaip Timbuktū didybė vėlgi buvo veikiau taisyklės išimtis, o Viduržemio jūros musulmonų uostai be išplėto ryšio su savo „periferija“ pietuose buvo pasmerkti pralaimėti konkurencinę kovą krikščionių valdomiems miestams valstybėms.

Taigi, atrodytų, kad Mielantso teorija turi ką pasakyti ne tik laiko, bet ir erdvės požiūriu. Priešingai nei Kinijoje, Indijoje ar Šiaurės Afrikoje, kilmieji sluosniai Vakarų Europoje nuolat stokojo pinigų ir ilgainiui susidūrė su didėjančia miesto prekybininkų bei smulkių žemvaldžių koalicijos konkurencija. Šių grupių atstovai feodalinės santvarkos sąskaita savo galios ir įtakos didinimą pirmiausia suvokė kaip kapitalo kaupimą. Miestų valstybių organizacinė bei institucinė struktūra leido šį procesą paversti nuolatiniu jų gyvavimo principu. Tad Naujaisiais amžiais atsiradusios nacionalinės valstybės kapitalizmo įsivyravimo požiūriu buvo ne tiek viduramžių miestų valstybių priešprieša, kiek natūrali jų organizacinės bei institucinės logikos tęsia. Autorius leidžia suprasti, kad nuo XV amžiaus pabaigos nepaprastai pagreitėję Europos geografinės ekspansijos bei politinės centralizacijos procesai tebuvo jau viduramžiais plačiai taikytų priemonių patobulinimai siekiant dar aukštesnio kapitalo kaupimo lygio staiga smarkiai išsiplėtusioje prekybinėje bei eksploatacinėje erdvėje (p. 159).

Panašu, kad kiekvienas Mielantso veikalui taikytinos kritikos aspektas yra vienaip ar kitaip susijęs su jo pasirinktos darbo struktūros problemomis. Pirmiausia, ribota knygos apimtis verčia kelti klausimą dėl galimybių aprašyti tokių šalių kaip Kinija ar Indija kelių amžių raidą vos keliasdešimtyje puslapių. Dėl tos pačios priežasties jaučiamas nuolatinis poreikis smulkiau paaiškinti vieną ar kitą au-

toriaus teiginį. Net ir ypač gausus išnašų kiekis neišsprendžia visų nutylėjimo ir nekonkretumo keliamų problemų. Iš tiesų labai stebina monografijoje naudojamų šaltinių gausa – bibliografijos skyrius užima kiek mažiau nei trečdalį visos knygos (74 iš 241 puslapio). Nepaisant taip atskleidžiamo akivaizdaus objekto ištirtumo padėties išmanymo, tai kelia ir rimtų problemų. Pirmiausia, kone visi darbe naudojami šaltiniai yra antriniai. Keista, kad šios tarpdalykinės studijos autorius nesuranda savo tyrimui tinkamų istorinių dokumentų. Maža to, perteklinis kitų mokslininkų minčių naudojimas, suprantama, dažnai neleidžia suvokti konkrečios paties autoriaus pozicijos tiriamu klausimu.

Mielantso naudojamos teorijos požiūriu reikia pabrėžti, kad miestų valstybių kapitalistinio vaidmens išryškinimas yra susijęs su viduramžių bei Naujųjų laikų periodizacijos problemomis apskritai. Jeigu ribą tarp šių Vakarų istorijos epochų vertintume ne pagal konkretų įvykį, tarkim, Konstantinopolio žlugimą 1453 m. ar Kristupo Kolumbo geografinius atradimus 1492 m., o pagal pamatinius socioekonominės bei politinės struktūros pokyčius, tai Mielantso dėmesį labiausiai traukusios XII–XIV amžių Genuja ar Venecija galėtų būti priskirtos jau nebe viduramžiams, kaip, beje, ir daro nemažai istorikų. Nepaisant pakankamo autoriaus neeuropinių regionų išmanymo, daugeliu atvejų vis dėlto norėtųsi gilesnės vietinės socioekonominės bei politinės sanklodos analizės. Tikėtina, kad tai vėlgi susiję su knygos apimties apribojimais, todėl detalesnis bei platesnis šio veikalo tęsinys turėtų būti be galo įdomus. Specifinis Mielantso neomarksizmas taip pat kečia tam tikrų problemų. Pripažinęs, kad socialinės klasės tarpusavyje gali ne tik kovoti, bet ir bendradarbiauti, teoretikas atmeta, kad tokia galimybė būtų tarp skirtingų geografinių vienetų. Pasaulinės sistemos analizėje neišvengiamai viena erdvė bus centras, o kita – periferija. Ar tokios dichotomijos nėra pernelyg supaprastinančios tikrovę?

Apibendrinant, Mielantso veikalas yra įdomus bandymas naujai pažvelgti į Vakarų iškilimo priežastis, tačiau, pasirinkęs kritikuoti tik

tris šį istorinį fenomeną aiškinančius požiūrius, autorius nepaisė daugybės kitų įtikinamų tezių. Pavyzdžiui, bendrame socialinių mokslų kontekste Europos pranašumas siejamas su klasikinės Graikijos intelektualiniu proveržiu, davusiu mums racionalumo, teisingumo ir demokratijos idėjų, matematikos, medicinos ir logikos naujovių. Detaliau įvertinta turėtų būti ir iki šiol vyraujanti tendencija Vakarų iškilimą sieti su Renesanso epocha, atnešusia didžiules pajamas iš naujųjų kolonijų, mokslo revoliuciją (knygų spausdinimas ir universitetų kūrimas), bei, žinoma, reformaciją su visais iš to kylančiais padariniais. Mielantsas pakankamai neišplėtojo ir savo požiūrio į vėlesnį Švietimo amžiaus ir pramoninės revoliucijos poveikį kapitalizmo atsiradimui. Galiausiai, net ir autoriui ginant nuomonę, kad kapitalizmo daigų reikia ieškoti jau viduramžiais, beveik nėra skirta dėmesio keliems kertiniams šio požiūrio argumentams: klimatui ir ekologijai ar kryžiaus žygiams. Visa tai verčia Mielantso veikalą laikyti reikšmingu indėliu į bendrą diskusiją, kuriame pateikta teorija vis dėlto nepretenduoja į aukštesnę padėtį, negu daugelis kitų.

KONSTANTINAS ANDRIJAUSKAS